

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՇԱԽՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ ՍԱՄՎԵԼԻ

«ԱՆԱՊԱՏԻ ՕԴԱՊԱՐՈՒԿՆԵՐԻ»
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ, ՁԵՎԵՐԸ, ԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ

Է.00.03 «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Պատմության
ֆակուլտետի գիտական խորհրդի նիստում

Գիտական ղեկավար՝ **պ.գ.դ., պրոֆ. Հ. Գ. Ավետիսյան**

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝
պ.գ.դ. Գ. Ս. Թումանյան
պ.գ.թ. Ա. Ա. Բորոխյան

Առաջատար կազմակերպություն՝
Հայաստանի պատմության
թանգարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2023 թ. հուլիսի 13-ին, ժամը 14:00-ին, ՀՀ
ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող ԲՈԿ-ի
Հնագիտության և ազգագրության 007 մասնագիտական խորհրդում
(հասցե՝ Երևան – 0025, Չարենցի 15)

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2023 թ. հունիսի 2-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝

պատմական գիտ. թեկնածու՝

Ա. Է. Հարությունյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ատենախոսական աշխատանքը նվիրված է Առաջավոր և Միջին Ասիայում, այդ թվում նաև Հայաստանում հայտնաբերված մեծ չափերի քարե կառույցների ուսումնասիրությանը, որոնք պայմանականորեն կոչվում են «անապատի օդապարուկներ»: Հիմնվելով հնագիտական տվյալների վրա, աշխատանքում ներկայացված են այդ շինությունների աշխարհագրական սփռվածությունը և ուսումնասիրության պատմությունը, կառուցվածքը, ձևերը, հնագիտական համատեքստը, ինչպես նաև գործառույթի և ժամանակագրության վերաբերյալ արդի տվյալները և տեսակետները: Առավել հանգամանորեն ներկայացված են Հայաստանի օդապարուկները, դրանց կառուցվածքը, ձևերը, հնագիտական միջավայրը, ինչպես նաև թվագրության և գործառույթի վերաբերյալ առկա տվյալները:

Թեմայի արդիականությունը: Աշխատանքի արդիականությունը պայմանավորված է քննվող հուշարձանների կարևոր նշանակությամբ և ոչ բավարար ուսումնասիրվածությամբ: Հայաստանում հայտնաբերված օդապարուկների տվյալների շտեմարանի ստեղծման, դրանց աշխարհագրական միջավայրի, կառուցվածքի, ձևերի համակարգված ուսումնասիրության և պեղումների միջոցով աշխատանքը գիտական հենք է ստեղծում այս կառույցների օբյեկտիվ մեկնաբանության համար: Տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկների վերաբերյալ առկա տվյալների ամբողջացման և համակարգման միջոցով աշխատանքը հնարավորություն է ընձեռում լիարժեք պատկերացում կազմել այս շինությունների կառուցվածքային և միջավայրային առանձնահատկությունների, դրանց ժամանակագրության և գործառույթի խնդիրների մասին:

Ուսումնասիրության նպատակը և խնդիրները: Սույն ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է մինչ օրս հրատարակված տվյալների և մեր դաշտային աշխատանքների հիման վրա ամբողջական և համակարգված կերպով ներկայացնել տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկների բնական միջավայրի, կառուցվածքի, ձևերի, հնագիտական համատեքստի, գործառույթի, ժամանակագրության վերաբերյալ առ այսօր ձեռք բերված տվյալները և այդ ամբողջական հիմքի հիման վրա վերաքննել այս կառույցների գործառույթի խնդիրը: Ատենախոսության մյուս նպատակը Հայաստանի օդապարուկների տվյալների շտեմարանի ստեղծումն է, դրանց բնական միջավայրի, կառուցվածքի, ձևերի, հնագիտական համատեքստի ուսումնասիրությունը:

Վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու համար ուսումնասիրության մեջ առաջ են քաշվել հետևյալ խնդիրները.

- Ուսումնասիրել տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկների վերաբերյալ հրատարակված աշխատությունները և համակարգել դրանցում ներկայացված տվյալներն ըստ ուսումնասիրության մեջ առանձնացված գլուխների (աշխարհագրություն, կառուցվածք և ձևեր, հնագիտական համատեքստ, թվագրություն, գործառույթ):
- Հրատարակված աշխատությունների և մեր դաշտային աշխատանքների հիման վրա ուսումնասիրել Հայաստանի օդապարուկների աշխարհագրական միջավայրը, կառուցվածքը և ձևերը, հնագիտական համատեքստը: Այդ ուսումնասիրությունների միջոցով կազմել Հայաստանի օդապարուկների տվյալների հաշվառման աղյուսակներ, ինչպես նաև դրանց արբանյակային լուսանկարների պատկերաշարը:
- Տվյալների հաշվառման աղյուսակների և օդապարուկների արբանյակային և օդալուսանկարների հիման վրա վերհանել Հայաստանի օդապարուկների կառուցվածքային և միջավայրային առանձնահատկությունները, կատարել դրանց վերլուծություններ:
- Այլ տարածաշրջանների և Հայաստանի օդապարուկների կառուցվածքային հատկանիշների, բնական միջավայրի և հնագիտական համատեքստի ուսումնասիրության հիման վրա քննարկել այս շինությունների՝ որոգայթներ հանդիսանալու տեսակետը, ինչպես նաև դրանց անասնապահական և պաշտամունքային նպատակներով գործածվելու տեսակետները:
- Հետախուզական աշխատանքների և պեղումների արդյունքում ձեռք բերված տվյալների հիման վրա քննարկել Հայաստանի օդապարուկների թվագրության և ժամանակագրության խնդիրները:

Աշխատանքի գիտական նորոյթը և գործնական նշանակությունը: Սույն ուսումնասիրությունն օդապարուկների վերաբերյալ մեզ հայտնի առաջին ատենախոսությունն է: Աշխատանքում.

- Ընդհանրացվել, համակարգվել և քննության են ենթարկվել Հայաստանի, Թուրքիայի, Իրաքի, Սիրիայի, Հորդանանի, Սաուդյան Արաբիայի, Ուզբեկստանի և Ղազախստանի օդապարուկների կառուցվածքի, ձևերի, բնական միջավայրի, հնագիտական համատեքստի, թվագրության ու գործառույթի վերաբերյալ հրատարակված տվյալները:
- Կազմվել է Հայաստանի օդապարուկների տվյալների շտեմարանը, ներկայացվել են դրանց աշխարհագրական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, հնագիտական միջավայրը, թվագրության վերաբերյալ առկա տվյալները:

- Ներկայացվել են Հայաստանի օդապարուկների տեղադրության առանձնահատկությունները: Իրականացվել է դրանց տարածական խմբավորում և խմբերից յուրաքանչյուրի աշխարհագրական և կառուցվածքային առանձնահատկությունների վերհանում և վերլուծություն:
- Շրջանառության մեջ են դրվել ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արագածավան 1 և Թլիկ 1 օդապարուկների և կից բնակավայրերի պեղումների արդյունքում հայտնաբերված նյութերը: Բացահայտվել են երկու միջին բրոնզեդարյան (Թլիկ 4, Արագածավան 1) և մեկ երկաթեդարյան (Թլիկ 2) բնակավայրեր:
- Խմբավորվել, դասակարգվել և մեկնաբանվել են տարբեր հրատարակություններով շրջանառության մեջ դրված Սիրիայի Հեմմայի սարահարթի, ինչպես նաև Հորդանանի՝ Ազրաբի ավազանի օդապարուկների պատկերներով ժայռապատկերները:
- Քննական վերլուծության են ենթարկվել օդապարուկների՝ որոգայթներ և անասնապահական նշանակության կառույցներ լինելու տեսակետների համար ներկայացված փաստարկները: Առաջ է քաշվել վարկած, որ օդապարուկները ծիսա-պաշտամունքային նպատակներով են գործածվել:

Ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը: Ուսումնասիրության համար որպես աղբյուրագիտական հենք են ծառայել.

- Օդապարուկների վերաբերյալ հրատարակված աշխատությունները:
- *Globalkites* նախագծի ≈5700 միավոր օդապարուկ պարունակող քարտեզը:
- *APAAME* նախագծի ուղղաթիռից արված հազարավոր լուսանկարները:
- ՀՀ Արագածավան և Թլիկ համայնքների շրջակայքում փաստագրված օդապարուկների և բնակավայրերի պեղումների արդյունքում ձեռք բերված տվյալները:
- ՀՀ Արագածոտնի մարզի Արագածավան, Թլիկ, Գետափ, Արտենի, Դոմասար, Աշնակ, Քարակերտ, Շենիկ, ինչպես նաև Արմավիրի մարզի Կողբավան, Վանանդ, Մյասնիկյան համայնքների շրջակայքում հայտնաբերված օդապարուկների հետախուզական աշխատանքների արդյունքում ձեռք բերված տվյալները:

Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը: Ուսումնասիրությունն ընթացել է երեք փուլերով.

1. Տվյալների հավաքագրում և դիտարկում:
2. Տվյալների վերլուծություն և համադրում:
3. Օրինաչափությունների վերհանում և ընդհանրացումներ:

Ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ տվյալների հավաքագրումն ու դիտարկումն իրականացվել է հետախուզական աշխատանքների, պեղումների, թեմայի վերաբերյալ առ այսօր հրատարակված գրականության ուսումնասիրության և այլ հետազոտողների հետ քննարկումների միջոցով:

Հետախուզական աշխատանքներն իրականացվել են 3 մակարդակներով.

- Google Earth հավելվածում ընդգրկված արբանյակային լուսանկարների հետազոտություն՝ օդապարուկների հայտնաբերման, դրանց տարածական կազմակերպվածության և հատակագծային առանձնահատկությունների մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար:
- Օդային հետախուզություն օդապարուկների հնագիտական միջավայրի, հատակագծային առանձնահատկությունների մասին առավել ստույգ պատկերացում կազմելու համար: Իրականացվել է Արագածավան, Թլիկ, Գետափ, Դոմասար, Կողբական համայնքների տարածքում գտնված օդապարուկների օդային հետախուզություն:
- Դաշտային հետախուզություն օդապարուկների և դրանց շրջակայքում գտնվող այլ հուշարձանների քարտեզագրման, բնական միջավայրի, հնագիտական համատեքստի և կառուցվածքային առանձնահատկությունների մանրամասն ուսումնասիրման համար: Դաշտային հետախուզական աշխատանքներ են իրականացվել Արագածոտնի մարզի Աշնակ, Արագածավան, Արտեֆի, Գետափ, Դոմասար, Թլիկ, Շենիկ, Քարակերտ և Արմավիրի մարզի Կողբական, Մյաննիկյան, Վանանդ գյուղերի օդապարուկների շրջակայքում:

Հետախուզական աշխատանքներից զատ իրականացվել են պեղումներ Արագածավանի հնագիտական համալիրի Արագածավան 1 օդապարուկում, կից բնակավայրում և դամբարանադաշտում, ինչպես նաև Թլիկի համալիրի Թլիկ 1 օդապարուկում և կից գտնվող Թլիկ 2 և 4 բնակավայրերում:

Ուսումնասիրության շրջանակում իրականացվել են.

- Տարածական վերլուծություն: GIS-ի մեթոդների կիրառմամբ իրականացվել է օդապարուկների տարածման գոտիների, դրանց աշխարհագրական միջավայրերի հատկանիշների հետազոտություն:
- Ձևաբանա-տիպաբանական վերլուծություն: Իրականացվել է օդապարուկների հաստատուն և փոփոխական կառուցվածքային բաղադրիչների վերհանում և դասակարգում:
- Համատեքստային վերլուծություն: Վեր են հանվել և վերլուծության ենթարկվել Հայաստանի և այլ տարածաշրջանների օդապարուկների հնագիտական համատեքստերը դրանց մշակութային պատկանելիության, ժամանակագրության և գործառույթի պարզաբանման համար:

Ատենախոսության փորձաքննությունը և հրապարակումները: Աշխատանքը քննարկվել է ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնում՝ արժանանալով դրական կարծիքի: Ատենախոսության վերաբերյալ զեկուցումներ են ներկայացվել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում: Հիմնական դրույթները հրատարակվել են գիտական հոդվածներում, որոնց ցանկը ներկայացված է համապատասխան բաժնում:

Աշխատանքի կառուցվածքը և բովանդակությունը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, եզրակացությունից, գրականության ցանկից և երկու հավելվածներից: Առաջին հավելվածում ընդգրկված են քարտեզներ, աղյուսակներ, դիագրամներ, նկարներ և զծանկարներ, իսկ երկրորդ հավելվածում՝ Հայաստանի օդապարուկների պատկերաշարը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ատենախոսության ներածության մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են ուսումնասիրության պատմությունը, աշխատանքի նպատակն ու խնդիրները, աղբյուրագիտական հենքը, մեթոդաբանությունը և գիտական նորույթները:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՕԴԱՊԱՐՈՒԿՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջին գլուխը նվիրված է օդապարուկների աշխարհագրությանը:

1.1. Հայաստան: Հայաստանում հայտնաբերվել են 200 օդապարուկներ: 106-ը գտնվում են Արմավիրի մարզում; 91-ը՝ Արագածոտնի մարզում; 3-ը՝ Շիրակի մարզում: Դրանք սփռված են Արագածի հարավային և հարավ-արևմտյան լանջերին՝ ծ.մ. 850-1800 մ բարձրությունների վրա: Մեծ մասը հանդես են գալիս տափարակ և մեղմաթեք հարթություններում, առավել հազվադեպ՝ բլուրների գագաթներին և գոգավորությունների հատակներին:

1.2. Իրաք: Հայտնաբերվել են 50 օդապարուկներ: 6-ը գտնվում են Էրբիլի, 42-ը՝ Նինավայի մարզերում: Առավել խոշոր կոտակումներ հանդես են գալիս Աֆիկնի, Շեյխ Իբրահիմ բնակավայրերի շրջակայքում:

1.3. Թուրքիա: Հայտնաբերվել են 250 օդապարուկներ: 248-ը գտնվում են Ուրֆայի, իսկ մնացած 2-ը՝ Մարդինի շրջաններում: Օդապարուկները սփռված են Ուրֆայի հարթավայրը շրջապատող լեռներում և Խաբուր ու Բալիս գետերի երկայնքով, ծ.մ. 385-730մ բարձրությունների վրա:

1.4. Սիրիա: Հայտնաբերվել են ≈2200 օդապարուկներ: Մեծիմասամբ սփռված են Հեմմայի և Ջեբել ալ-Արաբ հրաբխային սարահարթերի վրա, Ջեբել Չեմբեհ, Ջեբել Մաազա և Պալմիրենայի լեռների լանջերին, ինչպես նաև Հալեպից մինչև հյուսիսային Պալմիրենա ընկած շրջաններում:

1.5. Լիբանան: Հայտնաբերվել են 3 օդապարուկներ Բաայբեկ-Հերմելի նահանգում՝ Հերմել և Մաալքա բնակավայրերի հարևանությամբ:

1.6. Հորդանան: Հայտնաբերվել են ≈1170 օդապարուկներ: 142-ը գտնվում են Ազ Ջարքա, իսկ մնացածը՝ Ալ Մաֆրաք նահանգներում: Բոլորը սփռված են Հարրաթ ալ Շամա և Բադիա անապատներում:

1.7. Սաուդյան Արաբիա: Հայտնաբերվել են ≈1105 օդապարուկներ Ալ Ջաֆլ, Տաբուկ, Հյուսիսային սահմաններ և Մադինա շրջաններում: Սփռված են Հարրաթ ալ Շամա, Հարրաթ Խայբար, Հարրաթ Ռահաթ, Հարրաթ Կուրա անապատներում:

1.8. Ուզբեկստան: Հայտնաբերվել են 51 օդապարուկներ Կարակալպակստանում՝ Ուստյուրտի սարահարթի վրա:

1.9. Թուրքմենստան: Հայտնաբերվել են 7 օդապարուկներ Բալկա-նում՝ Ուստյուրտի սարահարթի վրա:

1.10. Ղազախստան: Հայտնաբերվել են 503 օդապարուկներ Մանգիստայում և Ակտոբեում՝ Ուստյուրտի սարահարթի վրա:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՁԵՎԵՐԸ

Երկրորդ գլուխը նվիրված է օդապարուկների կառուցվածքի և ձևերի ուսումնասիրությանը:

2.1. Օդապարուկների կառուցվածքային տարրերը: Օդապարուկները չորս հիմնական կառուցվածքային տարր ունեն. քարաշարեր, մուտք, շրջապարիսպ, աշտարակներ:

Քարաշարերը ներկայացնում են անմշակ քարերի կամ քարահողային լիցքի հոծ կամ ընդմիջվող շարքեր: Ունեն մի քանի տասնյակ մետրից մինչև մի քանի կիլոմետր երկարություն և մի քանի տասնյակ սանտիմետր բարձրություն: Դրանք սովորաբար երկուսն են, սակայն, կարող են նաև ավելի շատ կամ քիչ լինել՝ պայմանավորված տեղանքի առանձնահատկություններով:

Մուտքերն իրենցից ներկայացնում են պարզ բացվածքներ շրջապարսպի և քարաշարերի միացման հատվածում, կամ էլ առաջանում են շրջապարսպի պատերի կամ քարաշարերի՝ դեպի ներքին տարածք խորանալու արդյունքում՝ ստանալով ձագարածև տեսք: Լայնությունը, գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում, սովորաբար կազմում է 10-30 մ:

Շրջապարիսպները շարված են անմշակ քարերի կամ սալաքարերի չոր շարվածքով: Դրանց մակերեսը հիմնականում 0.5-3 հա է կազմում, սակայն հանդիպում են նաև շատ մեծ չափերի շրջապարիսպներ, որոնց մակերեսը հասնում է 20 և ավելի հա: Օդապարուկները սովորաբար մեկ շրջապարիսպ ունեն, բացառությամբ Հարրաթ Բայբար անապատի նմուշների, որտեղ հիմնական շրջապարսպին երբեմն մի քանի մակարդակներով կցակառուցված են նույն ձևի և չափերի շրջապարիսպներ:

Շրջապարիսպները տարատեսակ ձևեր ունեն: Դրանց մի մասը երկրաչափական են, իսկ մյուս մասն անկանոն հատակագիծ ունեն, հիշեցնելով տարբեր առարկաների պատկերներ (սլաքածև, աստղածև, սրտածև, մահիկածև, պարկածև, կացնածև և այլն): Հայաստանում առավել հաճախ հանդիպում են ուղղանկյունածև, կլորավուն, սլաքածև, պարկածև, բահածև, մահիկածև շրջապարիսպներով օդապարուկներ: Շրջապարիսպների ձևերի բազմազանության պատճառը դեռևս բացահայտված չէ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքն, որ դրանք կրկնվող են տարբեր տարածաշրջաններում, կարելի է ենթադրել, որ դրանք կառուցվել են ըստ տիպորինակի:

Աշտարակները կցված են շրջապարսպի արտաքին հատվածում և միշտ ավելի ցածր դիրքում են գտնվում: Հիմնականում շրջանածև, օվալածև և քառանկյուն հատակագիծ ունեն: Մի օդապարուկի կտրվածքով դրանց քանակը կարող է հասնել մեկից մի քանի տասնյակի:

2.2. Օդապարուկների տարածաշրջանային առանձնահատկությունները:

Տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկների կառուցվածքային հատկանիշները հաշվի առնելով աշխատանքում առանձնացվել են այս շինությունների հինգ տարածաշրջանային խմբեր (Ուստյուրոյան; Հայաստանյան; Հյուսիսմիջագետքյան; Հարրաթ ալ Շամսյան; Հարրաթ Բայբարյան):

2.3. V-ածև կառույցների խնդիրը: Ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ V-ածև կառույցները և օդապարուկներն իրարից տարբեր կառուցվածքային հատկանիշներ են ցուցաբերում: V-ածև կառույցներն ունեն քարաշարեր և աշտարակ, սակայն չունեն շրջապարիսպ, որն օդապարուկի հիմնական կառուցվածքային տարրերից է: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով գտնում ենք, որ այս երկու կառույցները չեն կարող դիտարկվել որպես նույնական կառույց և նույն անունով կոչվել: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ V-ածև կառույցներն իրենց հատկանիշներով նման են օդապարուկների խորշերին ու երբեմն նաև օդապարուկների շրջակայքում են հանդես գալիս, կարելի է ենթադրել, որ վերջիններիս և օդապարուկների միջև առկա են փոխառնչություններ, որոնք պարզաբանման կարիք ունեն:

2.4. Օդապարուկների նախատիպերի խնդիրը: Կարծիքներ են արտահայտվել, որ օդապարուկներն ի սկզբանե չեն ունեցել իրենց դասական

կառուցվածքն, այլ առաջացել են առավել պարզ կառուցվածք ունեցող կառույցներից, մասնավորապես՝ մեանդրաձև պատերից, պարկաձև և երեքնուկաձև կառույցներից: Մեր դիտարկումները, սակայն, թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս խնդրի պարզաբանման ուղղությամբ դեռևս համակարգված հետազոտություններ չեն իրականացվել և չկան վարկածը հաստատող հնագիտական տվյալներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԱՐԸ

Երրորդ գլուխը նվիրված է օդապարուկների հնագիտական համատեքստի ուսումնասիրությանը:

3.1. Օդապարուկների ներքին հնագիտական համատեքստը: Ի տարբերություն այլ հնագիտական հուշարձանների (բնակավայրեր, դամբարաններ), որոնց պեղումների արդյունքում տարատեսակ գտածոներ են հայտնաբերվում, օդապարուկներում շերտագրված գտածոներ գրեթե չեն գտնվում: Այս կառույցների հսկայական չափերի պատճառով դեռևս ոչ մի տարածաշրջանում դրանց լայնամասշտաբ ու համակարգված պեղումներ չեն իրականացվել: Պեղումներ հիմնականում արվել են դրանց աշտարակներում, որոնց արդյունքում դրանց մեջ հայտնաբերվել են ժամանակակից կենդանական ոսկորներ (այծի/ոչխարի, կովի, թռչնի, կրծողների), երկաթե դանակ, օբսիդիանի ցեպաներ, խեցեղենի բեկորներ:

3.2. Թիլի 1 օդապարուկի պեղումները: Թիլի 1 օդապարուկի աշտարակի պեղումների արդյունքում առաջին անգամ մշակութային շերտեր են բացվել: Այծերի/ոչխարների կտտորի, խոտի և կավածեթ հատակի առկայությունը վկայում են, որ այդ աշտարակում այծեր/ ոչխարներ են պահվել, որոնց հետագա շահագործման բնույթը դեռևս պարզ չէ:

3.3. Արագածավան 1 օդապարուկի պեղումները: Արագածավան 1 օդապարուկի շրջապարսպի պեղումները վկայում են, որ այն հիմնահողի վրա դրված երկու շարք քարից է կառուցված և նախապես ունեցել է 0.5–0.6 մ բարձրություն: Սա կարևոր հանգամանք է օդապարուկների՝ վիթերի հոտ որսալու համար որոգայթներ լինելու տեսանկյունից: Ազգագրական տվյալները վկայում են, որ վիթերի որսի համար նախատեսված որոգայթները 2 մ բարձրությամբ պատեր են ունեցել, որպեսզի վերջիններս չկարողանան ցատկել դրանց վրայով և փախչել: Մինչդեռ պեղումների արդյունքները վկայում են, որ օդապարուկների մի մասի շրջապարիսպների պատերը նման բարձրություն չունեն, ինչը խնդրահարույց է դարձնում դրանց վիթերի հոտի համար որոգայթներ լինելու ենթադրությունը:

3.4. Օդապարուկների արտաքին հնագիտական համատեքստը: Օդապարուկների շրջակայքում հանդես են գալիս ժամանակագրական լայն ընդգրկում ունեցող (քարի դարից մինչև նորագույն շրջան) և տարբեր նշանակության կառույցներ և վերգետնյա գտածոներ: Վերջիններիս մեջ առանձնանում են այնպիսի հուշարձաններ, որոնք մի քանի տարածաշրջանների օդապարուկների շրջակայքում են հանդես գալիս (անիվ-կառույցներ, ագլոմերատիվ տներ, դամբարաններ, ժայռապատկերներ), ինչը թույլ է տալիս ենթադրել վերջիններիս և օդապարուկների միջև փոխառնչությունների գոյությունը: Հայաստանում պեղված ագլոմերատիվ տներից երկուսը (Արագածավան 1, Թլիկ 4), միջին բրոնզի դարի թռեղք-վանածորյան շրջափուլով են թվագրվում, մեկն՝ ուշ բրոնզի դարով (Արտենի 1), մեկն՝ երկաթի դարով (Թլիկ 2): Դրանցում հայտնաբերված նյութերի տեսականին (խեցեղենի բեկորներ, քարե և ոսկրե գործիքներ, ընտանի կենդանիների մեծաքանակ ոսկորներ և հացահատիկի տարբեր տեսակներ) թույլ են տալիս եզրակացնել, այս տիպի կառույցները բնակատեղիներ են հանդիսացել:

Օդապարուկների շրջակայքում հաճախ հանդես են գալիս նաև վերջիններիս պատկերներով ժայռապատկերներ: Օդապարուկները կամ դատարկ են պատկերված, կամ էլ դրանց ներսում տարբեր տեսարաններ են ի հայտ գալիս սովորական կամ կենդանու գլխով/դիմակով մարդակերպ պատկերների, տարբեր այծազգիների, կատվազգիների, ձիազգիների, ուղտերի, ջայլամների և այլ կենդանիների ուղեկցությամբ:

ԳԼՈՒԽ 2ՈՐՐՈՐԴ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

2որրորդ գլուխը նվիրված է օդապարուկների թվագրության և ժամանակագրության խնդիրների ուսումնասիրությանը:

4.1. Հայաստանի օդապարուկների թվագրությունը: Հայաստանի օդապարուկներից ստացված ռադիոմետրիկ տվյալները վկայում են, որ դրանցից մեկն ավելի վաղ է կառուցվել, քան ուշ բրոնզի դարը (Քարակերտ 10); երկուսն՝ ավելի վաղ, քան երկաթի դարը և անտիկ ժամանակաշրջանը (Քարակերտ 9, Արագածավան 4), և երկուսն՝ ավելի վաղ, քան միջնադարը (Քարակերտ 5 և 8): Միևնույն ժամանակ՝ որոշ օդապարուկներ, հավանաբար արդեն երկրորդային կերպով, գործածվել են թե՛ ուշ անտիկ, թե՛ միջնադարյան ժամանակաշրջաններում (Արագածավան 1; Թլիկ 1): Օդապարուկներին անմիջապես կից գտնվող բնակավայրերից երկուսը (Արագածավան 1, Թլիկ 4), թվագրվում են միջին բրոնզի դարի թռեղք-վանածորյան փուլով, իսկ մեկը (Թլիկ 2) բազմաշերտ հուշարձան է, որի

ստորին շերտերը վերաբերում են միջին և ուշ երկաթի դարերին, իսկ վերին շերտերը՝ անտիկ և զարգացած միջնադարյան ժամանակաշրջաններին:

4.2. Սիրիայի օդապարուկների թվագրությունը: Հիմնվելով ռադիոմետրիկ տվյալների և հնագիտական միջավայրի ուսումնասիրության վրա Սիրիայի օդապարուկների համար առաջարկվել է վաղ նոր քարի դարից մինչև վաղ բրոնզի դար ժամանակագրություն:

4.3. Հորդանանի օդապարուկների թվագրությունը: Հիմնվելով ռադիոմետրիկ տվյալների և հնագիտական միջավայրի հետազոտության վրա, Հորդանանի օդապարուկների համար առաջարկվել է վաղ նոր քարի դարից մինչև ուշ նոր քարի դար ժամանակագրություն: Զիբալ ալ-Գավիուֆի օդապարուկի աշտարակի հողային նստվածքներից վերցված նմուշների OSL հետազոտության արդյունքները հաստատում են, որ օդապարուկը կառուցվել է մ.թ.ա. 8-րդ հազ.-ում, իսկ մ.թ.ա. 7-րդ հազ.-ում արդեն չի գործել:

4.4. Սաուդյան Արաբիայի օդապարուկների թվագրությունը: Սաուդյան Արաբիայի օդապարուկներն երկու մեծ խմբի են բաժանվում: Առաջին խումբը Հարրաթ ալ Շամամ անապատի օդապարուկներն են, որոնք նույն հնագիտական միջավայրն են ցուցաբերում, ինչ և Հորդանանի օդապարուկները: Երկրորդ խումբը Հարրաթ Խայբար անապատի օդապարուկներն են, որոնք այլ կառուցվածքային հատկանիշներ և միջավայր են ցուցաբերում: Առաջին խմբի համար ենթադրելի է դրանց նոր քարի դարով թվագրությունն, իսկ երկրորդ խմբի թվագրության վերաբերյալ տվյալներ չկան, քանի որ Հարրաթ Խայբարում օդապարուկների պեղումներ չեն արվել:

4.5. Ուզբեկստանի և Ղազախստանի օդապարուկների թվագրությունը: Ուզբեկստանի և Ղազախստանի (Ուստյուրտի սարահարթի) օդապարուկների թվագրությունը գերազանցապես հնագիտական միջավայրի (շրջակա կառույցներ, վերգետնյա նյութեր) ուսումնասիրության հիման վրա է որոշվել: Օդապարուկների մեծ մասի համար վաղ և զարգացած միջնադարյան ժամանակաշրջաններով թվագրություն է առաջարկվել:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳՐԾԱՌՈՒՅԹԻ ԽՆԴԻՐԸ

Հինգերորդ գլուխը նվիրված է օդապարուկների գործառույթի խնդրին:

5.1. Օդապարուկների գործառույթի վերաբերյալ առկա տեսակետները:

Օդապարուկներն արդեն մեկ դար է, ինչ ուսումնասիրվում են, սակայն դրանց գործառույթը մինչ օրս պարզաբանված չէ: Պատճառը վերջիններիս մեջ գտնված գտածոների խիստ սակավությունն է, ինչը հնարավորություն չի ընձեռում նյութական մշակույթի մնացորդների ուսումնասիրության հիման վրա օբյեկտիվ դատողություններ անել դրանց նշանակության վերաբերյալ:

5.2. Օդապարուկների՝ որոգայթներ հանդիսանալու տեսակետը: Ամենից ընդունված տեսակետն այն է, որ այս կառույցներն որոգայթներ են հանդիսացել վայրի կճղակավոր կենդանիների և հատկապես վիթերի հոտ որսալու համար: Տեսակետի համար հիմք են հանդիսացել.

- Սիրիայի և Հորդանանի ճանապարհորդների հուշագրությունները, որտեղ նկարագրված են մեծ չափերի որոգայթներով վիթերի որսի տեսարաններ: Որոշ հետազոտողների կողմից այդ նկարագրված որոգայթները նույնացվում են օդապարուկների հետ:
- Օդապարուկների և այլ տարածաշրջանների որոգայթների միջև կառուցվածքային ընդհանրությունները:
- Օդապարուկների տեղադրությունը կճղակավորների հոտի որսի տեսանկյունից ստրատեգիական դիրքերում:
- Ժայռապատկերներն՝ օդապարուկների ներսում մարդակերպ և կենդանակերպ պատկերներով: Դրանց մի մասը մեկնաբանվում են որպես օդապարուկով որսի տեսարաններ:
- Օդապարուկներին կից բնակավայրերում հայտնաբերված վիթերի մեծաքանակ ոսկորները: Ենթադրվում է, որ այդ վիթերը սպանվել են օդապարուկների միջոցով:
- Օդապարուկներում հայտնաբերված նետասլաքները:

Վերոհիշյալ փաստարկների համադրությունը հետազոտողների մեծ մասի շրջանում բացառել է բոլոր կասկածներն, որ օդապարուկները ծառայել են որպես որոգայթներ: Սակայն վերջիններիս քննական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ դրանք խնդրահարույց են և միարժեքորեն չեն հիմնավորում առաջարկված տեսակետը:

5.3. Օդապարուկների՝ անասնապահական նշանակություն ունենալու տեսակետը:

Մյուս տարածված տեսակետն այն է, որ օդապարուկներն անասնապահական նշանակություն են ունեցել: Տեսակետի համար հիմք են հանդիսացել Հորդանանի Սաֆավի քաղաքի շրջակայքում գտնված ժայռապատկերը, որտեղ օդապարուկատիպ կառույցի մեջ այժազգիներ են պատկերված, ինչպես նաև Նորվեգիայի արխաջների և ՀՀ սրտածև օդապարուկների միջև հատակագծային նմանությունները: Մեր վերլուծությունը, սակայն, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Սաֆավիի ժայռապատկերներում պատկերված արխաջը կառուցվածքային տարբերություններ է ցուցաբերում օդապարուկների հետ և չի կարող նույնացվել վերջիններիս հետ, իսկ Հայաստանի սրտածև օդապարուկների և Նորվեգիայի արխաջների միջև ներկայացվող ընդհանրությունները խնդրահարույց են: Օդապարուկների՝ անասնապահական նշանակություն ունենալու տեսակետը նույնպես ներկայումս մնում է հնագիտորեն չհաստատված:

5.4. Որոշ նկատառումներ օդապարուկների՝ պաշտամունքային նշանակության վերաբերյալ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օդապարուկների պատկերներով մի շարք ժայռապատկերներում այս կառույցների ներսում պատկերված են դիցաբանական տեսարաններ, աշխատանքում տեսակետ ենք հայտնել, որ օդապարուկները ծիսա-պաշտամունքային նպատակներով են գործածվել, ինչը նույնպես դեռևս հնագիտական հիմնավորման կարիք ունի:

ԵԶՐԱԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օդապարուկների աշխարհագրական սփռվածության, կառուցվածքի, ձևերի, ինչպես նաև ժամանակագրության և գործառույթի խնդիրների ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրահանգումների.

1. Այս շինությունները միայն որոշակի երկրների տարածքներում և աշխարհագրական միջավայրերում են հանդես գալիս: Դրանք են.
 - Ուստյուրտի սարահարթը (Ուզբեկստան, Ղազախստան, Թուրքմենստան)
 - Արագածի հարավարևմտյան և հարավային լանջերը (Հայաստան)
 - Ուրֆայի սարահարթը (Թուրքիա)
 - Հեմմայի սարահարթը (Հյուսիսային Սիրիա)
 - Պալմիրենայի լեռները (Կենտրոնական Սիրիա)
 - Հարրաթ ալ Շաման անապատը (Հարավային Սիրիա, Հորդանան, Հյուսիսային Սաուդյան Արաբիա)
 - Հարրաթ Խայբար, Հարրաթ Ռահատ, Հարրաթ Կուրա անապատները (Կենտրոնական Սաուդյան Արաբիա):

Մշակութային այս ֆենոմենի առկայությունը խիստ որոշակի տարածաշրջաններում և տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկների միջև կառուցվածքային ընդհանրությունները կասկած չեն թողնում, որ գործ ունենք մշակութային փոխառնչություններով պայմանավորված սփռվածության հետ: Սակայն թե ի՞նչ մշակութային իրողությունների արդյունքում են օդապարուկները կառուցվել և սփռվել այսքան մեծ տարածության վրա, դեռևս դժվար է ասել այս շինությունների թվագրության և ժամանակագրության խնդիրների պատճառով:

2. Օդապարուկների կառուցվածքային առանձնահատկությունները նկատի ունենալով գտնում ենք, որ որպես հուշարձանի տեսակ, տարբեր տարածաշրջանների օդապարուկները խմբավորվում են իրենց հատկանիշներով, բայց դրանով հանդերձ բազմաթիվ իրարից տարբեր կառուցվածքային մանրամասներ ցուցաբերում: Այդ տարբերությունները պայմանավորող կառուցվածքային միավորների գործառական նշանակությունը,

ժամանակագրական փոխառնչություններն օդապարուկների հիմնական կառուցվածքային միավորների հետ և, ըստ այդմ, օդապարուկների ձևաբանական խմբերի արեալային բաշխվածության պատկերի վերհանումը համարում ենք ապագա հետազոտությունների խնդիր, թեև արեալային բաշխվածության վերաբերյալ մեր կողմից դիտարկումներ արվել են:

3. Օդապարուկներում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդների սահմանափակությունը նկատի ունենալով, այս շինությունների մշակութային պատկանելիության և ժամանակագրության հարցերը դեռևս մասամբ են պարզաբանված: Սիրիայի և Հորդանանի տարածքներում իրականացված բազմաթիվ պեղումները և շերտագրական դիտարկումները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս մշակութային ֆենոմենը ձևավորվել է վաղ նոր քարի դարում: Դրանց մի մասն ուշ նոր քարի դարում արդեն դուրս է եկել գործածությունից, իսկ մյուս մասը գործածվել նաև հետագա ժամանակաշրջաններում: Հայաստանի օդապարուկների և վերջիններիս հնագիտական միջավայրի ուսումնասիրության այսօրվա արդյունքները թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանց գոյության հիմնական շրջանը միջին և ուշ բրոնզի դարերն են, որից հետո դրանք, հավանաբար արդեն երկրորդային կերպով, շարունակել են գործածվել ընդհուպ մինչև զարգացած միջնադար: Սակայն, հաշվի առնելով Հայաստանից դուրս առկա զուգահեռները, չենք բացառում, որ Հայաստանում նույնպես հնագույն օդապարուկները կարող էին շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններում կառուցվել:

4. Օդապարուկների փոքրածավալ պեղումների և դրանցում հայտնաբերված գտածոների սակավության պատճառով այս շինությունների գործառույթը մնում է չպարզաբանված: Կան երկու հիմնական տեսակետներ, որ դրանք որոգայթներ կամ անասնապահության համար նախատեսված կառույցներ են հանդիսացել, որոնք դեռևս հնագիտորեն հաստատված չեն: Չբացառելով օդապարուկների որոշ խմբերի համար նման գործառույթների հավանականությունը, մեր դիտարկումների հիման վրա գտնում ենք, որ այս կառույցները կարող էին գործածվել պաշտամունքային նպատակներով:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐՆ ԱՐՏԱՅՈՒՎԱԾ ԵՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԵՏԵՎՅԱԼ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1. Shakhmuradyan M. 2017, The Current State of Research on Desert Kites, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XI/1-2, p.17-47.
2. Շախմուրադյան Մ. 2019, Անապատի օդապարուկների կառուցվածքի և ձևերի քննություն, Դալայան Ս., Հոլսեփյան Ռ., Բաբա-

- ջանյան Ա. (խմբ.), Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. 3, Երևան, ՀԱԻ հրատ., էջ 21-35:
3. Khudaverdyan A., Manukyan S., Vardanyan B., Shakhmuradyan M. 2019, Resorption of the Alveolar Region in Facies Leprosy: a Paleo-anthropological and Paleopathological Analysis (Aragatsavan, Armenia), Bulletin of the International Association for Paleodontology, N 1, p. 1-17 (scopus).
 4. Shakhmuradyan M. 2020, The Function of Desert Kites: An Analysis of Hunting Theory, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XIV/1-2, p. 1-26.
 5. Shakhmuradyan M. 2020, The Desert Kites: A New Frontier in the Near Eastern Archaeology. In: Kaercher et al. (eds), Proceedings of the Cambridge Annual Student Conference, Cambridge, p. 245-261.
 6. Zarian N., Vardanyan B., Manukyan S., Shakhmuradyan M. 2020, A Preliminary Report on the Faunal Remains from Aragatsavan (Armenia), Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XIV/1-2, p. 52-59.

ШАХМУРАДЯН МАРИАМ САМВЕЛОВНА

"ВОЗДУШНЫЕ ЗМЕИ ПУСТЫНИ": СТРУКТУРА, ФОРМЫ, ДАТИРОВКА И НАЗНАЧЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена изучению крупных каменных сооружений, условно именуемых “воздушные змеи пустыни”. На основе археологических данных в работе представлены географическое распределение и история изучения этих построек, их структура, формы, археологический контекст, а также современные данные и взгляды на их хронологию и назначение.

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, излагаются история ее изучения, цель и задачи работы, источники, методология и научная новизна.

В первой главе представлены география и природная среда распространения “воздушных змеев”. Исследуемые памятники на территории Армении были сгруппированы согласно их местоположению и проведен анализ физико-географических особенностей этих групп.

Во второй главе представлены конструктивные элементы “воздушных змеев” разных регионов (направляющие стены, вход, ограждение, башни), их размеры, строительная техника и конструктивные особенности. Излагаются проблемы соотношения “воздушных змеев” и V-образных конструкций, а также их прототипов.

В третьей главе представлены археологические находки, найденные в результате раскопок этих объектов, а также типы археологических памятников, часто документируемых в контексте последних (колесовидные сооружения, агломеративные дома, могильники, петроглифы). Также представлены типы памятников, документируемых только вокруг “змеев” определенных регионов (меандрообразные стены, клеверообразные сооружения).

В четвертой главе представлены проблемы и методы датировки “змеев”. Представлены новейшие данные о датировке и хронологии “змеев” Армении, Сирии, Иордании, Саудовской Аравии, Узбекистана и Казахстана.

В пятой главе представлены проблема функционального назначения “змеев” и предложенные теории. Детально рассмотрена теория использования “змеев” в качестве ловушек для охоты на стада диких копытных. Обсуждаются также теории использования этих сооружений в скотоводческих и ритуальных целях.

В последнем разделе диссертации излагаются основные выводы исследования. В конце работы приводится список использованной литературы, карты, таблицы, схемы, рисунки и чертежи, а также альбом, в котором представлены спутниковые фотографии “воздушных змеев” на территории Армении.

SHAKHMURADYAN MARIAM SAMVEL

**THE "DESERT KITES":
STRUCTURE, FORMS, DATING AND FUNCTION**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the study of large-scale stone structures, known as "desert kites". Based on archaeological data, in the dissertation are presented the geographical distribution and history of research of these constructions, their structure, forms, archaeological context, as well as current data and theories on the function and chronology.

In the introduction, the actuality of the research topic is substantiated, the history of the research, the purpose and objectives, the sources, methodology and scientific innovations are presented.

The first chapter presents the geography and natural environment of these structures. The kites of Armenia were grouped according to their territorial distribution and an analysis of the physical-geographical characteristics of these groups was carried out.

The second chapter presents the structural elements of kites from different regions (stone rows, entrance, enclosure, cells), their dimensions, construction techniques and structural features. The issues of the relationship of desert kites and V-shaped structures, as well as the prototypes of kites are discussed.

The third chapter presents archaeological artefacts found as a result of excavations of kites in different regions, as well as types of archaeological sites often documented in the context of the latter (wheel-shaped structures, agglomerated houses, burial grounds, petroglyphs). Also are presented the types of monuments documented only around the kites of certain regions (meandering walls, bag-shaped and clover-shaped structures).

The fourth chapter presents the issues of dating kites and the methods currently used. Available data on the dating and chronology of kites in Armenia, Syria, Jordan, Saudi Arabia, Uzbekistan and Kazakhstan are presented.

The fifth chapter presents the problems of determining the function of kites and the proposed theories. The theory of the use of kites as traps for hunting herds of wild ungulates is considered in detail. Theories of the use of these structures for pastoral and ritual purposes are also discussed.

The final section outlines the main conclusions of the study. At the end of the work are presented the literature, maps, tables, diagrams, figures and drawings, as well as an album representing satellite photographs of kites in Armenia.

